

Yeni Türkiye: Siyasal Yaşam (1923-1945)

Ulusalcuların hem Grekler hem de sultan karşısında kazandıkları zafer Türk devriminde yeni bir sayfa açtı. Kurtuluş Savaşı sırasında attıkları temeller üzerinde kurulacak yeni rejimin karakteri konusunda artık karar vermek zorundaydılar. Ulusal hareket Anadolu'nun bölünmesini önleme hedefine yönelmiş anti-empyralist ve birleşik bir hareket olmakla birlikte, toplumsal olarak tutucuydu. Asker-sivil bürokrasi, İttihatçılar'ın hız verdikleri yükselen burjuvazi ve Anadolu'nun önde giden kişileri ve toprak sahipleri arasında gevşek bir siyasi ittifak vardı. 1920 meclisinin bileşimini bir gösterge olarak alırsak, ulusal harekete verilen desteğin büyük bir kısmı, taşranın önde giden kişilerinden, bazı meslek temsilcilerinin yanı sıra din adamlarından, bürokrasiden ve subaylardan geliyordu. Çoğunluk, ulusal mücadeleyi sultanın yeniden iktidara gelmesi için bir araç olarak görüyordu. Grek güçlerine karşı verilen mücadeleye önderlik eden Mustafa Kemal, savaşın her şeyden önce gelmesi gerektiğini öne sürerek sultan-halife sorununu ertelemeyi başardı. Ne var ki, savaş kazanıldığında rejim sorunuyla yüz yüze gelmek zorunda kaldı.

Tutucular, Osmanlı hanedanının yönetiminde anayasal bir monarşiden başka alternatif olmadığını düşünüyorlardı. Bu düşüncenin arkasında 500 yıllık gelenek vardı. Sultan, İngilizler'le işbirliği yaparak halka ihanet etmiş olsa da, tutucular, manevi güç-

leri olan halifenin devletin başı olarak yönetimde kalması gerektiğini düşünüyorlardı. Sultan, Meclis'ten geçen bütün yasaları onaylayacak ve İslam'ın yasası olan *şeriât* ilkelerinin ihlal edilmemesini sağlayacaktı.

İslami devlet nosyonu Mustafa Kemal ve taraftarlarına yabancıydı. Onlar böyle bir devleti statükonun devamı ve Türkiye'nin geriliğinin sürmesi olarak görüyorlardı. Kemalistler Türkiye'nin modern bir ulus devlete dönüştürülmesini, Mustafa Kemal'in (Atatürk)¹ sözleriyle, "çağdaş uygarlık seviyesinde ileri ve uygar bir ülke olarak" yaşamasını istiyorlardı. Böyle bir ulus, modern bir sanayileşmiş ekonomi yaratmak için bilime ve modern eğitime önem veren laik ve akılcı bir ulus olmak zorundaydı. Ancak Türkiye, Kemalist imaja uygun biçimde yeniden oluşturulmadan önce, siyasal iktidarın gericilerin ve tutucuların elinden alınması gerekiyordu.

Kemalistler, 1923'te siyasal mücadeleye başladıkları Büyük Millet Meclisi'nde bir azınlıktılar. Ne var ki, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliği ve Kurtuluş Savaşı'nın kahramanı olarak kazandığı saygınlık Kemalistler'e büyük bir avantaj sağladı. Gerek İslamcı gerekse liberal "Batıcı" olan muhaliflerinin, sultanlığı yeni bir biçimde restore etmek için Meclis'i yönlendirdiklerini gördüklerinde, tepkileri 1 Nisan 1923'te Meclis'i dağıtmak oldu.

Ülke seçimlere hazırlanırken Mustafa Kemal siyasal mücadeleyi Meclis'ten (buradaki denetimi sınırlıydı) bütünüyle hâkim olduğu partiye çekmeye karar verdi. Sık sık değişime önderlik edecek bir parti kurmaktan söz etmişti, ancak Halk Partisi adını alan böyle bir kurum oluşturmak için Nisan ayı içinde harekete geçti. Kemal Paşa'nın parti başkanlığına seçildiği kuruluş kongresi 9 Ağustos'ta toplandı. Kemalistler'e zayıf bir çoğunluk sağlayan seçimler Haziran ayında yapıldı. Yeni meclis 11 Ağustos'ta toplandı ve Mustafa Kemal meclis başkanlığına seçildi. Mustafa Kemal İTK döneminde aynı siyasal görüşleri paylaştığı

eski arkadaşı Fethi'yi (Okyar), tutucu muhalefetin önderlerinden biri olan Rauf'un (Orbay) yerine başbakan olarak atadı.

Muhalefetle son hesaplaşmaya hazırlanan Kemal, hükümetin itibarını arttıran önlemler alarak siyasal konumunu güçlendirdi. 23 Ağustos'ta Meclis Lausanne Antlaşması'nı onayladı ve böylece yeni devlet uluslararası alanda tanınmış oldu. Bir süre sonra başbakanlığa atanan ve daha sonra Mustafa Kemal'in yerine Türkiye'nin cumhurbaşkanı olan İsmet (İnönü) Ekim ayında, Ankara'nın "Türk Devleti hükümetinin merkezi" yapılmasını önerdi. Öneri parti tarafından kabul edildi ve Meclis'ten geçerek yasalastı. Bu hareket, eski emperyal başkentle çok güçlü bağları olan tutuculara indirilmiş ağır bir darbeydi. Ankara ile İstanbul-Kemalistler ile tutucular- arasında bir tatsızlık vardı. Bunun nedeni, Kemal'in İstanbul'un kurtuluşundan hemen sonra bu kenti ziyaret etmemesi, kendi zaferini kazandıktan sonra, 1928'de kente gitmesi idi.

Siyasal faaliyatin merkezi Meclis değil, Halk Partisi'ydi. Dikkatle şartları olgunlaştıran Mustafa Kemal, Halife'nin hâlâ devletin başı olarak görülmesinin yarattığı belirsizliğe son vermek için muhalefetle son kez hesaplaşmaya hazırды. 29 Ekim'de meclise bir anayasa değişikliği önergesi verdi. Bu önergeye göre Türkiye bir cumhuriyet olacak, cumhurbaşkanı Büyük Millet Meclisi tarafından devlet başkanı olarak seçilecek ve kendisine başbakanı atama yetkisi verilecekti. Uzun ve şiddetli tartışmalardan sonra önerge kabul edildi ve Gazi Mustafa Kemal Cumhurbaşkanlığı'na seçildi.

Tutucular, cumhuriyetin ilanından sonra bile Kemalistlere karşı mücadeleden vazgeçemediler. Halifeyi muhalefetin sembolü, cumhurbaşkanını dengeleyen bir güç olarak kullanmayı sürdürdüler. İngiliz Hindistanı'nda Ağa Han'ın önderliğindeki Müslümanlar Halifelik'in İslam Dünyası için taşıdığı önemi vurgulayarak tutucuların davasını desteklemeye çalıştığıında, siyasal gerilim yükseldi. Kemalistlerin koparmak istedikleri bağlantı tam

da buydu. Çünkü bu bağlantı ulusal devleti kendi sınırlarının dışındaki krizlerin içine sokuyor ve böylece ulus devletin ruhuna ters düşüyordu. Halife ve sayısız İslami kurum varlığını sürdürdükçe, eski rejim taraftarlarının daima İslam'ın sembollerini reformculara ve onların programlarına karşı güçlü bir silah olarak kullanabilecekleri apaçık ortadaydı. Kemal, "İslam inancını yüz yıllardır alışlagelen siyasal araç olma konumundan kurtararak temizlemek ve yüceltmek" gerektiğinden söz ederek bu noktayı açıklığa kavuşturdu. İki gün sonra, 3 Mart 1924'te Büyük Millet Meclisi halifeyi görevinden aldı, halifeliği kaldırdı ve Osmanlı saraının bütün üyelerinin Türkiye'ye girişlerini yasakladı. Başlangıçta Kemalistler İslam'ı siyasal olarak etkisiz hale getirerek onunla uzlaşmak istiyor gibiydiler. Ancak bunun boş bir umut olduğu anlaşıldı. Aynı güçte bir başka ideoloji bulamayan muhalefet Türkiye'nin çehresini değiştirmek isteyen devrime karşı İslam'ı kullanma ayartısına karşı koyamıyordu. Halifeliğin kaldırılması 5. Bölüm'de tartışılan radikal laiklik programına bir başlangıç oldu.

Kemalist harekete muhalefetin genellikle dini renkler taşıması, oluşum halindeki rejimin laik karşıtlarının gözden kaçmasına yol açar. Bu kesim, ulusal mücadelede Kemal Paşa'nın yanında kahramanca savaşan küçük rütbeli subayların yanı sıra, İstanbullu entelijansiyasının üyelerini kapsıyordu. Bunlar çeşitli nedenlerle bir Osmanlı sultanının yönetimi altında bir monarşiyi cumhuriyete tercih ediyorlardı. İstanbul burjuvazisinin eski rejimin mümkün olduğu kadar muhafaza edilmesinde büyük çıkarı vardı, çünkü bu kent, uluslararası bankalarla derin mali ilişkiler içindeydi. Dünya Savaşı sırasında aynı kişiler hükümetin Osmanlı Kamu Borçları aktiflerine el koymasına, ülkenin büyük bir altın ihtiyacı içinde olmasına rağmen, izin vermemişlerdi. Bu aktiflerin büyük bir kısmı, hisse olarak, Türkiye'ye karşı savaşan İngiltere ve Fransa'nın elindeydi. Bu kişiler ulusallaştırma ya da ekonomi üzerinde dev-

let denetimi gibi önlemlerle bu dış bağlantının koparılmasını ya da zayıflatılmasını istemiyorlardı.

Bu grubun bazı üyeleri Türkiye'nin selametini Amerikan mandasında aradılar. Bunlar -bu düşüncedekilerin temsilcisi olan meşhur yazar Halide Edip'in sözleriyle- Türk halkının "hem kurum hem de zihniyet bakımından sağlam bir modern ulus [yaratacak] ne paraya, ne uzmanlığa ne de güce" sahip olduğunu düşünüyorlardı. Halide Edip gözlemlerine şu sözlerle devam ediyordu:

"Bugünkü hükümet bu gerçeği değerlendirmiyor olsa da, bir halkın ve bir halk hükümetinin nasıl oluşturulacağını bilen ve Filipinler gibi ilkel bir ülkeyi kendini modern bir yönetimle idare edebilecek bir ülke haline getiren Amerika, bu bakımdan bize son derece uygundur. Onbeş ya da yirmi yıl sürecek zorlukların ardından, her bireyinin eğitimine ve zihniyetine göre, kazancının yanı sıra düşüncelerinde de gerçekten bağımsız olacağı yeni bir Türkiye'yi ancak Yeni Dünya'nın yetenekleri yaratabilir."³

Bu düşünce çizgisi, Jön Türk devriminin coşku dolu günlerinden bu yana Türkler'in karşılaştıkları bütün engellerden kaynaklanan derin bir kötümserlik duygusunu ve moral bozukluğunu yansıtıyordu. Ne var ki Kemalistler, ne moral bozukluğu içindeydiler ne de gelecek konusunda kötümserdiler. Onlar, dinamik bir yeni Türkiye'nin ancak "halk"ın güçlü ve kararlı bir hükümetin etrafında birleşmesiyle yaratılabileceğinden emindiler. Ancak birlikte savaşımlar arasında bile siyasal bir mutabakat sağlamanın kolay olmadığı görüldü. Subaylar bile -aşlında bir kurum olarak ordu- rejim konusunda bölündü. Bu eski düzenin muhalefetinden daha da tehlikeliydi, çünkü Mustafa Kemal'e muhalif olan generallerin çoğu, gerici değil, liberal ve modernist idiler; bunlar, mutlak monarşiyi, Mustafa Kemal'in kişisel yönetimi altında bir mutlak cumhuriyet kurmak için devirmediklerini söyleyerek durumu protesto ediyorlardı.

Kemal ile onun askeri rakipleri arasında güçlü bir toplumsal gerilim unsuru da vardı. Kemal taşra alt orta sınıfına mensuptu. Bu sınıfın üyeleri, orduyu iş bulma ve geç Osmanlı İmparatorluğu'nun durgun toplumsal ve ekonomik ortamında yükselme aracı olarak görmüşlerdi. Hanedana derin bir sadakat duygusundan yoksundular ve bu nedenle reform konusuna yaklaşımlarında daha radikal ve popülist idiler. Öte yandan, Kemal'in rakipleri emperyal kentten daha üst sınıflardan geliyorlardı ve Osmanlı hanedanıyla derin bağları olan ailelerinin ilişkilerinden yararlanmışlardı. Onlar da imparatorluğu reformlar yoluyla kurtarmak istiyorlardı. Ancak Osmanlı Sarayı'nın muhafaza edilmesi, süreklilik ve gelenekle birlikte gelen hazır bir meşruluk ve istikrar sağladığı için, kendi ideolojileri bakımından büyük önem taşıyordu.

Kemal, Türk toplumunu, Franco'nun İspanya'da ve Mussolini'nin bir ölçüde İtalya'da yapacağı gibi, geleneklerle, toplumsal inançlar ve sembollerle yönetmek istemedi. Türkiye'nin hızla yirminci yüzyıla doğru ilerlemesini sağlayacak yeni bir ideoloji ve yeni semboller yaratmayı tercih etti. Tutucu olmadığı için, ne laik modernizmden ne de, kendi radikalizmine bir fren olarak görmesine rağmen, liberal demokrasiden korkuyordu. Ancak sınıfları ve sınıf mücadelesini temel alan toplum analiziyle Marksizm, Mustafa Kemal'in dünya görüşüne bir alternatif oluşturabilirdi. Kemal, bu alternatifle sadece onu ezmek için karşı karşıya geldi. Yaşadığı süre içinde tam olarak yürürlüğe koymadıysa da, liberal kurumların -partiler, sendikalar, özgür basın ve düşüncelerin özgürce ifade edilmesi- akılcılığını benimsedi. Kurduğu rejimin temel varsayımı, Türk toplumu uygun gelişme aşamasına gelir gelmez bu kurumların yürürlüğe konulacağı idi. Ancak Mustafa Kemal, tutucuları kendi programına kazanmayı ya da onları Sultanlık/Halifelik'in kaldırılması gerektiğine ikna etmeyi başaramadı.

O sırada başbakan olan ve daha sonra muhalefete geçen Rauf

(Orbay), Kemal'in Sultanlık konusunda kendisine danışması üzerine görüşlerini açıkça ortaya koydu. Şöyle dedi:

“Sultanlığa vicdanımla ve duygularımla bağlıyım. Babam padişahın himayesinde büyüdü ve Osmanlı Devleti'nin önde gidenlerinde biri oldu. Bu iyiliklere duyduğum minnet kanıma işlemiş. Nankör değilim ve nankörlük edemem. Zatı şahanelerine sadakatle yükümlüyüm. Halife'ye olan bağlılığım yetişme tarzımın bir gereğidir. Bunun yanı sıra, gözlemim şudur ki, genel durumu denetim altında tutmamız zordur. Bunu ancak, herkesin ulaşamayacak kadar yükseklerde görmeye alıştığı bir otorite sağlayabilir. Bu da ancak Sultanlık ya da Halifelik makamı olabilir. Bu makamı ortadan kaldırmak ve farklı nitelikte bir varlığı onun yerine geçirmek, başarısızlığa ve felakete yol açacaktır. Böyle bir şey asla kabul edilemez.”

Kurtuluş savaşında yer alan ve gene muhalefete geçen bir başka general, Refet (Bele) Rauf'la tamamen aynı fikirdeydi ve şunu ekliyordu: “Sultanlık ve halifelik'ten başka hiç bir hükümet biçimi söz konusu olamaz.”⁴

Cumhuriyet'in ilanı, Kemal ile onun asker rakipleri arasındaki gerilimi arttırdı. Generallerin ona karşı bir tertip içinde olduklarına dair söylentiler vardı. Kemal onların ordu içindeki gücünü etkisiz hale getirmek için 19 Aralık'ta Meclis'ten bir yasa çıkarttı. Buna göre siyasetle uğraşmak isteyen subayların ordudaki görevlerinden istifa etmeleri gerekiyordu. Bazı Kemalist generaller Meclis'ten ayrılarak askeri komutanlık görevlerine döndüler. Kemal'e muhalefetlerini Meclis içinde sürdürmek isteyenler ordudaki görevlerinden istifa ederek orduyla olan bağlarını kopardılar. Bu yasanın gelecek kuşak için yarattığı uzun vadeli sonuçlar ordunun siyasetten tamamen ayrılması oldu.

Tek partinin damgasını vurduğu Meclis'teki muhalefet etkisiz kaldı. Sonuç olarak, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adını alan Halk Partisi'nden pek çok milletvekili istifa etti ve 17 Kasım 1924'te bir muhalefet partisi kuruldu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) adını alan ve liberal bir gazetecinin “garip ve acı

veren bir diktatörlük altında yaşayan ülke”de “acılar içinde ve özgürlükten yoksun olarak doğan çocuk” olarak betimlediği bu partiye, Ali Fuat (Cebesoy) ve Rauf (Orbay) gibi eski subaylar önderlik ediyorlardı. Kemal’in rakipleri, halkın devlete egemen olarak mevcut durumu değiştireceğini iddia ediyorlardı. Parti programının birinci maddesinde, “Türkiye Devleti halkın egemenliğine dayanan bir cumhuriyettir,” deniyordu. İkinci maddede, partinin, liberalizme (Türkçe “özgürlük aşkı” olarak ifade ediliyordu) ve halkın egemenliğine (parantez içinde “demokrasi” sözcüğü yer alıyordu) bağlı olduğu belirtiliyordu. Ayrıca parti “dini düşünce ve inançlar” a saygı göstermeye söz veriyordu. Aynı zamanda program, şehir ve kırdaki seçkinler lehine olan iki türlü dolaylı seçim sistemi yerine, genel oy hakkıyla birlikte, doğrudan seçim öneriyordu. Hem iç hem de dış ticaret serbestleştirilecek ve devlet müdahalesi en aza indirilecekti.⁵

Kemal kendi partisinin içinden gelen bu meydan okumayı otoritesine yöneltilmiş bir tehdit olarak algıladı. Henüz ekonomide devlet müdahalesi, korumacılıkla ilgili önlemler alınmamış ne de laisist reformlar yapılmıştı, ancak bu tür önlemler tartışılıyordu. Rakiplerin o sırada ülkede yaygın olan ekonomik hoşnutsuzluğu sömürmeleri halinde, Türkiye’nin dönüştürülmesi için Kemalistler’in çok önem verdikleri radikal yasaları çıkarmak fiilen imkânsız olacaktı. Kemal karşı devrimci bir tehdit olarak gördüğü şeye ilk anda çok sert biçimde karşılık vermeyi düşündü. Ancak parti içindeki ılımlılar tarafından yatıştırıldı ve genellikle sertlik yanlısı olarak bilinen İsmet’in (İnönü) yerine, partinin liberal kanadınının *de facto* önderi olan Fethi’yi (Okyar) geçirerek liberalleri yatıştırmaya ikna edildi.

Terakkiperver Cumhuriyetçiler, Kemal’in radikalizmini yumuşatacak güçlü bir muhalefet haline gelme fırsatını asla bulamadılar. Şubat 1925’te Doğu Anadolu’da bir Kürt isyanı patlak verdi ve hızla yayıldı. Bu isyanda güçlü bir Kürt ulusçu ögesi var

olmuş olabilir, ancak isyanın patlak verdiği ve geliştiği ortama bütünüyle dini ögeler hâkimdi. Olanların, dini gericilik ve karşı devrim korkularını doğruladığı görülüyordu. Bu, eski düzene ait anıların hâlâ canlı olduğu bir toplumda gerçek bir korkuydu.

Krizler karşısında asla kararsızlığa kapılmayan Mustafa Kemal sert bir tepki gösterdi.⁶ 3 Mart'ta arkadaşı Fethi'yi görevden aldı ve İsmet'i yeniden başbakanlığa getirdi. Meclis, hükümeti iki yıl boyunca olağanüstü yetkilerle donatan bir yasa çıkardı -Takriri Sükûn Yasası. Bu yetkiler, onlara ihtiyaç kalmayınca kadar sürdü ve nihayet 4 Mart 1929'da kaldırıldı. Bu tür yetkilerle donatılan ve İstiklal Mahkemeleri olarak bilinen özel mahkemelerle iş gören rejimin muhalifleri tam anlamıyla susturuldu. Terakkiperver Cumhuriyetçi Parti, Haziran 1925'te kapatıldı ve bütün diğer muhalefet grupları da kısa süre içinde ezildi. Bu iki yıl içinde 500'ün üzerinde kişi bu mahkemeler tarafından ölüm cezasına çarptırıldı. Kemalistler bu fırsatı radikal reformları (bir sonraki bölümde tartışılıyor) gerçekleştirmek için kullandılar. Bu fırsat olmasaydı reformlar gerek muhalefetin gerekse halk kitlelerinin direnişiyle karşılaşacaktı.

Bundan sonra yönetimdeki parti dışında her türlü siyasal faaliyet durduruldu. Ülke 1908'den beri ilk kez siyasal istikrar kazandı. Ancak bütün bunlar halkın ekonomik durumunda iyileşme sağlamadı. Hükümeti 1929'a kadar görece açık bir pazarı sürdürmekle yükümlü kılan Lausanne Antlaşması'nın getirdiği kısıtlamalar altında işleyen ekonomide durgunluk devam etti. Ticari sınıflar, bu dönemi, ilerde kısıtlanacakları düşüncesiyle ithal ürünleri biriktirmek için kullandılar. Sonuç olarak, Türkiye'nin ticaret açıkları, fiyatların yükselmesine ve genel ekonomik hoşnutsuzluğa yol açarak büyük bir artış gösterdi. Savaşın yıpratmış ekonomiyi kurtarmak için beklenen yabancı sermaye Britanya ve Birleşik Devletler gibi sermaye ihraç eden ülkelerin Türkiye'nin ekonomik gelişmesine fazla öncelik vermemeleri nedeniyle ger-

çeklemedi. 1929'da Wall Street'tin iflası, Türkiye'nin neredeyse yegâne ihraç ürünü olan tarımsal ürünlerin fiyatında keskin bir düşüşe yol açarak zaten kritik olan durumu daha da ağırlaştırdı.

Bu yıllarda yapılan parti içi tartışmalarda, bazı TpCF liberallerinin göstermelik bir parti kurmalarına karar verildi. Bu parti halkın hoşnutsuzluğu için bir emniyet vanası olacak ve rejimi eleştirenlerin şikâyetlerini açığa çıkaracaktı. Bu amaçla, görevinden alındıktan sonra 1925'te Paris'e büyükelçi olarak gönderilen Fethi Bey, Temmuz 1930'da geri çağırıldı. Fethi Bey anılarında, bir muhalefet partisi kurma fikrini cumhurbaşkanıyla tartıştığını, Kemal'in kendisine Türkiye'nin bir diktatörlüğe benzemesini ve ulusuna miras olarak totaliter bir rejim bırakmak istemediğini söylediğini, aktarır. Böylece Fethi'nin yönetimi altında, Kemal'in Serbest Fırka ismini verdiği sadık bir muhalefet oluşturmak için işbirliği yapmayı kabul ettiler.⁷ Liberalleşme siyasetinin bir sonucu olarak 1929'da, fikirlerinden asla vazgeçmeyen komünist şair Nazım Hikmet'in de yazı kurulunda yer aldığı, *Resimli Ay* gibi solcu bir edebiyat dergisine bile izin verildi.

İki partili sistemin siyasal gerilimi yatıştıracağı ve acil ihtiyaç duyulan mali ve ekonomik reformları kolaylaştıracak bir konsensusu yaratacağı umuluyordu. Serbest Fırka'nın ılımlı muhalefetinin Türkiye'nin Batı Avrupa'daki imajını ve önde giden mali çevrelerdeki konumunu düzeltereği, böylece dış kredi ve yatırım sağlanacağı da umuluyordu. Ülke içinde Cumhuriyetçiler kitlelerden öylesine kopuktular ki, muhalefetin önderleri hükümeti eleştirdiklerinde onları devlet koruması altına almak gerekeceğine inanıyorlardı. Aslında halk yöneticilere yabancılaşmıştı; Serbest Fırka'nın çağrılarına büyük bir coşkuyla karşılık verdi.

Büyük kalabalıklar Fethi'yi Anadolu'da gittiği her yerde coşkuyla karşıladılar ve rejime yönelik bütün muhalefet Serbest Fırka'nın çevresinde toplandı. Fethi'nin Eylül 1930'da İzmir'e ge-

liş sırasında kitle gösterileri oldu. Bunları grevler ve küçük işçi sınıfından gelen militanca bir hareket izledi. Halkın hiç beklemediği tepkisiyle sarsılan Kemal, sadık muhaléfeti 17 Kasım 1930'da dağıtarak iki partili siyasal hayat deneyimine son verdi. Bir ay sonra, Türkiye'nin batısında, İzmir yakınlarında küçük bir kasaba olan Menemen'de şiddetli bir gericilik olayı meydana geldi. Bu olay kendi halinden hoşnut olan laik asker-bürokrat seçkinleri sarstı.

Derviş Mehmet'in önderliğinde küçük bir grup sabah namazından sonra camiden ayrıldı ve İslam Hukuku ile Halifelik'in geri getirilmesini isteyerek kasaba meydanına yürüdü. Nakşibendi tarikatına (1926'da dağıtıldı) mensup olan Derviş Mehmet dünyayı kurtarmak için gelen Mehdi olduğunu iddia ediyordu. Yerel halkın devletin baskı gücü olarak görüp nefret ettiği yörenin jandarma birliğinde görev yapan bir yedek subay, kargaşaya müdahale etmesi için gönderildi. Ancak Derviş Mehmet'in eline geçti ve başı kesildi. Baş, bir bayrak direğine takıldı ve kasabada do-laştırıldı.

Tek başına bu olay önemsenmeyebilirdi. Ancak rejim için büyük bir sorun haline geldi. Anadolu'nun içlerinde değil en ileri vilayetlerden birinde meydana gelmişti. "Bu olay bütün cunhuriyetçiler ve yurtseverler için utanç vericidir," diye yazıyordu Mustafa Kemal, Genel Kurmay Başkanı'na, "çünkü Menemen halkının bir kısmı gericilerin bu vahşetini alkışladılar ve teşvik ettiler." Bu dönemin betimlendiği en iyi romanları yazan Kemalist entelektüel ve diplomat, Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Menemen olayının parti çevrelerinde yol açtığı öfke ve şaşkınlığa tanık oldu. Büyük bir öfkeyle şöyle yazdı:

"Sanki bu ülkede yıllarca hiçbir şey olmadı, sanki... radikal reformlarımızla ilgili herhangi bir düşünce bu ülkede herhangi bir şeyi değiştirmede.

...Bu trajedinin pasif, sessiz gözlemcileri kimdi? Bu laik, çağdaş Tür-

kiye Cumhuriyeti'nin yurttaşları. Asıl felaket işte budur.

Bunun anlamı, mevcut iklim ve ortamın, moral iklimin, moral ortamın, devrimci, cumhuriyetçi ve yurtsever Türk gençliğinin iklimi ve ortamı olmadığıdır; bu, "asi", "vahşi", "soyguncu" ve "gerici" gibi sıfatlarla betimlediğimiz Nakşibendi [Sufi] tarikatının bir müridi olan Derviş Mehmet'in iklimi ve ortamıydı. Böyle olmasaydı, bu adam yirmi dakika içinde bu işi yapamazdı...

Şeyh Mehmet sadece bir belirti, bir emaredir."⁸

Yakup Kadri'nin durum analizini Halk Partisi içindeki çoğunluk paylaşıyordu. 1920'nin ikinci yarısında gerçekleştirilen reformların yerleşmediği, devletin dine ve genelde ideolojiye liberal yaklaşımının başarısız olduğu genellikle kabul ediliyordu. Ülkenin en ileri kesiminde bile halk kitleleri yeni devletle özdeşleşmedi. Halk kuşkulu, kasvetli, ve hoşnutsuzdu; oluşum halindeki yeni düzeni kavrayamıyordu. Geçmişin izleri hâlâ canlıydı; tasfiye edilen Osmanlı hâkim sınıfı bile, bütün kapalılığına rağmen, toplumun geri kalan kısmından özellikle ideolojik bakımdan böylesine tam bir tecrit durumunda yaşamamıştı. Hükmettiği beşyüz yıl boyunca bu sınıf, toplumun neredeyse bütün tabakaları arasında, geniş bir kurumlar ve bağlılıklar, özellikle dini bağlılıklar şebekesi yaratmıştı. Bir devrim bile bütün bunları bir gece içinde yıkamazdı. Usta bir gözlemci Kasım 1924'te şunu belirtmişti:

"Monarşi ve Halifelik bir parlamento eylemiyle feshedilebilirdi. Ancak bu kurumların tehdidinden tamamen kurtulmak için, bunları güçlendiren fikirlere ve faaliyetlere karşı yıllarca mücadele etmek gerekecekti."

Ayrıca rejim ülkeye henüz halkın şükran duyabileceği gerçek maddi yararlar sağlamamıştı. Türkiye yirmi yıl süren savaşın ve sona ermeyecekmiş gibi görünen toplumsal karışıklıkların acılarını çekmeye devam ediyordu. Kemalistler bunu anladılar ve bütün sosyo-ekonomik gelişmenin sorumluluğunu, özellikle özel

sektörün vaatlerini yerine getirmeyi başaramaması nedeniyle, devlete vererek durumu düzeltmeye karar verdiler. Bu arada parti, Kemalizm (Atatürkçülük de deniyordu) denilen yeni bir ideoloji üretmeye başladı. Bu ideolojiyle halkın güvenini kazanacak şekilde hızlı bir gelişme sağlamayı umuyorlardı. Hedef, esas olarak geçmişin yeni cumhuriyetçi kuşak üzerindeki etkisini yok etmek için İslam ve Osmanlıcılığın yerine Türk ulusalcılığını geçirmektir.

.1930'da liberalizm ve demokrasi, Batı Avrupa'daki istikrarsızlık nedeniyle, pek çok Kemalist'in gözünde itibarını kaybetmişti. Tek parti rejimleri, özellikle Faşist İtalya cazip bir alternatif sunuyordu. Ulusal mücadele sırasında yeni Türkiye'nin çok içten bağlar kurduğu Bolşevikler'e sempati duyuluyordu. Ancak onların benimsedikleri ideolojinin, sınıfsal oluşumun gerekli koşullarından yoksun olduğu söylenen Türkiye için uygun olmadığı düşünülüyordu. Kemalistler sınıf çatışmasına karşıydılar, çünkü bu, her ikisini de geliştirmeye çalıştıkları kapitalizmi ve burjuvaziyi engelleyecekti. Bu nedenle işçi sınıfı örgütlerinin yanı sıra, yerli komünizm ve sosyalizmin de bütün belirtilerini amansızca ezdiler. Kemalistler komünizmin enternasyonalist yönlerini de onaylamıyor ve bunu zaman geçtikçe daha militan ve kapalı hale gelen kendi ulusçuluklarına yönelik bir meydan okuma olarak görüyorlardı.⁹

Öte yandan Faşizm, Ankara'nın ideolojik ihtiyaçlarına uygun görünüyordu. Ulusalcılık aşkı ve ulusa sadece bölünme ve zarar getireceği düşüncesiyle lanetlenen sınıf mücadelesine duyulan nefret, Faşizm ve Kemalizm'de ortaktı. Ayrıca Faşizm, İtalya'da bir kriz döneminde başarılı olmuştu ve bu nedenle kendi krizinden geçmekte olan Türkiye için bir örnek oluşturuyordu. Faşizm'in cazibesi, fikirlerden çok pratik ve örgütlenme alanındaydı; faşizm, tek partinin yönettiği devletin öncelikli rolünü meşrulaştırıyordu ve Kemalistler de bu yönde hareket ediyorlardı. Liberalizm deneyimi, Türkiye'de ve "uygar dünya"nın pek çok ke-

siminde başarısızlığa uğramış ve devlet bütün sorumluluğu yüklenmek zorunda kalmıştı. Türk ideologları, Roosevelt'in New Deal yönetiminin bile ülkeyi krizden kurtarmak için savaştan bu müdahaleci devlet modeline uyduğu sonucuna vardılar. Ekonomiye ve topluma devlet müdahalesi liberal sistemde gerçekleştirilmesi imkânsız bir denge sağlıyordu. Türkler disiplinli toplumu, ve İtalya ile Rusya'daki -ve daha sonra Nazi Almanyası'ndaki- uyum devletini bir mucize olarak görüyorlar ve bunu kapitalist dünyanın anarşisi olarak algıladıkları şeyle kıyaslıyorlardı. Bu yöntemleri kabul etmesi halinde yeni Türkiye de selamete kavuşacaktı.

Bu yıllarda hâkim çevrelerde yayılan ve popüler olan faşizan duygular Serbest Fırka'nın hızlı yok oluşunu da kesinlikle etkiledi. CHP basını, faşizmin muhalefet partilerine izin vermemekle birlikte, yönetimdeki parti içinde eleştiriye izin verdiğini öne sürüyordu; ancak temel ilkelerin eleştirilmesine asla izin verilmeyecekti. Türkiye'nin önerdiği model buydu ve rejim, parti üyelerinin devlet görevlerine getirildikleri, örneğin bir vilayet parti başkanının kendi vilayetine vali olarak atandığı bir tek parti sistemine yöneldi. Fikirlerden çok örgüt, bürokratik yöntemlerden çok "devrimci" yöntem vurgulandı. Ne var ki, ideoloji tek bir kaynaktan, Cumhuriyet Halk Partisi'nden yayılıyordu. Sonuç olarak, 1912'den beri ulusalçı fikirlerin ana kaynağı olan Türk Ocakları, Nisan 1931'de kapatıldı. Örgütün varlıkları CHP tarafından "Halk Evleri" denilen bir örgüte devredildi. Bu örgütün amacı Kemalist devrimi halka yaymaktı.¹⁰

Mayıs'ta Kemalizm ideolojisi, Üçüncü Parti Kongresi'nin altı "temel ve değişmez ilke"yi benimsemesiyle birlikte, başlatıldı. Bu ilkeler, Cumhuriyetçilik, Ulusalçılık, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve Devrimcilik/Reformculuk'tan oluşuyordu. "Devrimcilik/Reformculuk"un anlamı parti içinde tartışıldı ve ılımlılar bunu reformculuk, radikaller ise devrimcilik olarak yorumladılar.

Radikal yorum 1930'larda resmiyet kazanırken, liberaller, devletin sadece reform yapmak durumunda olduğunu öne sürerek, bu tanımlamaya karşı çıkmayı sürdürdüler.

Bu ilkeler, CHP'nin altı oku, parti amblemi haline geldi. 5 Şubat 1937'de bu ilkelere anayasanın 2. maddesinde yer verildi: "Türk Devleti, Cumhuriyetçi, Ulusalçı, Halkçı, Devletçi, Laik ve Devrimci-Reformcudur."

Bu ilkelerden, bir sonraki bölümde tartışılacak olan devletçiliğin ekonomik siyaseti de tartışma konusu oldu. Cumhuriyetçilik ve ulusalcılık, hâlâ bir Osmanlı restorasyonunun özlemini çeken, ancak küçük ve sessiz bir azınlıktan oluşan gerici dışındaki herkes tarafından benimsendi. Halkçılık yeni hâkim sınıflara uygun düşüyordu, çünkü onları "halk"ın vekilleri haline getirerek iktidarlarını meşrulaştırıyordu. Halkçılık, aynı zamanda sınıf çatışması ve sınıf mücadelesi gibi kavramları etkisizleştiriyor ve oluşum halindeki burjuvazinin amaçlarına hizmet ediyordu. Laiklik de ilke olarak herkesçe kabul ediliyordu, çünkü dini bir kişisel vicdan meselesi haline getiriyor ve en azından teorik olarak tutucuların istismarından özgürleştiriyordu. Mustafa Kemal'in, soyadı yasası 1934'te çıkana kadar cihâd'a katılmış Müslüman savaşçı anlamına gelen Gazi ünvanını kullanması anlamlıdır. Buradaki dini sembolizm çok açıktı ve Atatürk soyadını alana kadar genellikle Gazi Paşa diye anılan Mustafa Kemal'in, iddia edildiği gibi, İslam'a karşı olmadığını gösteriyordu. Ancak 1930'larda, militan laikler partiye hâkim olduklarında ve Müslümanların din adamı ve gerici olarak oynadıkları rolü eleştirdiklerinde, laiklik konusunda da bir anlaşmazlık çıktı. Hattâ bazıları, modern çağa uygun hale getirilmesi için İslam'da reform yapmak gerektiğinden söz ettiler.¹¹

Öte yandan devletçilik tam bir anlaşmazlığa yol açtı, çünkü ne parti ne de hükümet, devletin ekonomiye müdahalesinin sınırlarını, özel sektörü ve bu sektörün CHP içindeki destekçilerini

tatmin edecek şekilde tanımlayabildi. CHP'nin dayandığı siyasal ittifakın temel unsurlarından biri olan Anadolu'daki toprak ağaları, devletin tarıma müdahale etmeyeceği garantisıyla yatıştırıldılar. Ancak toprak reformu tartışması sürdükçe, onlar da devlet müdahalesinden korkuyorlardı. Yükselen kapitalist sınıf devletçiliğin tanımını konusunda tam bir anlaşma içinde olmayan partinin tutumundan emin olamadı. Recep'in (Peker) 1931'de parti genel sekreterliğine seçilmesi, liberalleri endişelendirdi. Recep, partinin totaliter eğilimlerini temsil ediyordu ve onun rehberliği altında CHP devlet üzerindeki ağırlığını artırdı. Nihayet 1935'te, Almanya'daki Nazi örneğini izleyen CHP parti ile devletin birleştirilmesini öngören bir tasarımı kabul etti; genel sekreter içişleri bakanlığı görevine getirilirken, partinin vilayet örgütlerinin başkanları kendi vilayetlerine vali olarak atandılar. Kemalistler Türkiye'de bir parti diktatörlüğü oluşturma yönünde son adımı atmışlardı.

Roma ve Berlin'e biraz hayranlık duymasına rağmen rejim faşizmi ideoloji olarak benimsemekten kaçındı. Bunun birçok nedeni vardı. Birincisi, özel sektörün Mahmut Celâl (Bayar) ve 1924'te kurulan İş Bankası grubu çevresindeki siyasal etkisi sürekli artıyor ve geliyordu. Parti'nin liberal kanadına önderlik eden Bayar, hem 1908'den sonra İttihatçı hareket içinde ve hem de ulusal mücadelede aktif bir rol oynamıştı. Kemal'e yakındı ve bu nedenle parti çevrelerinde gerçek bir ulusalcı olarak saygı görüyordu.

İş Bankası grubu güçlü ve etkin bir özel sektör yaratmak için devlet müdahalesi gerektiğini kabul ediyordu. Bu anlamda diktatörlüğe itirazları yoktu, ancak Yugoslav tarzı diktatörlüğü Roma ve Berlin tarzı diktatörlüğe tercih ediyorlardı. İş gücünün sıkı denetimine taraftar olsalardı da, faşist devletin uyguladığı aşırı denetimden hoşlanmadılar, çünkü bu denetim, mülk sahibi sınıfların özgürlük ve özerkliğini de zayıflatıyordu. Bu grup, 1932 gibi

erken bir tarihte, Kemal'in arabuluculuğu sayesinde, bu eğilime direnebilecek kadar güçlüydü. Eylül'de Ulusal Ekonomi Bakanı Mustafa Şeref'in düşüşünü ve yerine 1939'a kadar devletçilik uygulamasından sorumlu olan Celal Bayar'ın geçişini sağladı.

CHP içindeki liberaller halkçılığın, sınıfların varlığını inkâr eden ve Türk toplumunu korporatist terimlerle tanımlayan aşırı yorumundan da hoşlanmadılar.

"Başlıca ilkelerimizden biri [deniyordu bir parti dokümanında] Türkiye Cumhuriyeti halkını farklı sınıflardan oluşmuş olarak değil, Türk halkının bireysel ve toplumsal hayatındaki iş bölümünün gereklerine göre çeşitli mesleklere bölünmüş bir topluluk olarak mütalaa etmektir".

"...Bu ilkeyi (halkçılık) benimseyen partimizin amaçları, sınıf çatışması yerine toplumsal düzen ve dayanışmayı güvence altına almak ve çıkarlar arasında uyum sağlamaktır."¹²

Liberaller sınıf çatışmasının ortadan kaldırılmasından hoşlandılar, ancak giderek güçlenen iş dünyasının kendisi için örgütlenmesine getirilen sınırlamalardan hoşlanmadılar. 1930'larda bu duruma çare bulmaları pek mümkün değildi. Sınıf temelinde örgütlenme özgürlüğü ancak 1945'te, tek parti dönemi kapandığında verildi. Bayar'ın önderliğinde kurulan Demokrat Parti'nin oluşturduğu liberal muhalefetin ilk taleplerinden biri de buydu.

1930'lar boyunca liberaller, Recep Peker'in çevresinde toplanan aşırı devletçilerin siyasetine direndiler. Sonuç olarak Kemalist rejim, liberal ilkeleri (tam olarak uygulamasa da) ya da ilerleme fikrini asla reddetmedi. Hukukun üstünlüğünü ve anayasal devletin önemini kabul etmeyi sürdürdü. Uygarlığın evrenselliğini asla inkâr etmedi (faşistlerin yaptığı gibi) ve akılcılığı, bireyciliği, insanların ve etnik grupların temelde eşit olduklarını reddetmedi. 1934'te Edirne'de Yahudi karşıtı bir olay patlak verdiğinde, Ankara bu girişimi hemen mahkûm etti ve soruşturma açtı.

Kemalizmin, eski Marksist entelektüellerin ağırlıklı olduğu aylık *Kadro* dergisinin temsil ettiği en radikal kesimi de faşizm ile Kemalizm'in eşitlenmesine ilginç bir reddiye oluşturdu. Yayın hayatına Ocak 1932'de Ankara'da başlayan *Kadro*'nun hedeflerinden biri rejime özgün bir ideoloji hazırlamaktı. İlk sayıdaki başyazı şu gözlemlerde bulunuyordu: "Türkiye devrimin içindedir, ama hâlâ devrimin ideolojisi olabilecek bir düşünce sistemi üretmemiştir." O sırada *Kadro*, sadece Türkiye'ye değil, yakın gelecekte kendilerini kurtarmaları beklenen sömürge ve yarı-sömürgelere de (Kemalistler eski Türkiye'yi bu şekilde tanımlıyorlardı) uygulanabilecek bir ideoloji oluşturmaya çalışıyordu. *Kadro*'nun sayfalarında "üçüncü dünyacılık" kavramlarından bazılarının doğuşu görülebilir.

Kemalizm'in kendi imgesi, *Kadro*'nun İtalya'daki faşist ideologlarla sürdürdüğü polemige açık biçimde yansımıştır. İtalyanlar Kemalizm'in kendi faşizmlerinin bir kopyası olduğunu iddia ediyorlardı. Kemalistler, Türkiye'nin içinde bulunduğu durumda faşizmden hiçbir şekilde yararlanılamayacağım öne sürerek bunu şiddetle reddettiler. Faşizm, diyorlardı, yarı-kapitalist İtalya'yı kapitalizmin çelişkilerinden ve bu çelişkilerin yarattığı iç anarşiden kurtarmayı amaçlayan bir hareketti. Korporatizmle birlikte Faşist İtalya, sınıf çelişkilerine kalıcı bir çözüm bulmak yerine, onları etkisiz hale getirmeye çalışıyordu.

Öte yandan Türk ulusal devrimci hareketi bağımsız bir Türk ulusunun kurulmasıyla ortaya çıkmış; dönemin tarihsel koşullarına yanıt olarak, yarı-sömürge Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini almıştı. Türk ulusu kendi devrimine, içinde hiçbir sınıfın yer almadığı bir ulusal yapıyla başladığı için, sınıf oluşumlarını reddeden ve bu oluşumu gereksiz hale getiren önlemler almayı sürdürüyordu. Bunun sonucu, devletin büyük üretim şirketlerini mülk edinmesi, ilerici ve planlı bir devlet ekonomisini benimsemesi ve bir sistem haline getirmesi oldu. (*Kadro* bu konuda

yeterince içten davranmıyordu. Kemalistler sınıf oluşumunu değil, sınıf çatışmasını reddetmişlerdi; bir burjuvazinin gelişmesi için ellerinden geleni yaptılar.)

İtalya, diye devam ediyordu *Kadro*, Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeciliğin zayıflamasına rağmen sömürge hayalleri kuruyordu. Öte yandan Kemalizm, sömürgeciliğe karşı bir isyandı. Sömürgeciliğe, onun dış ve yerli uşaklarına -yani, Grek ordusu, Osmanlı sultanı ve İstanbul'un (azınlık) Galata bankerlerine- karşı savaşmış ve bu mücadeleyi 1923'te Lausanne'da başarıya ulaştırmıştı.

Bu durumda faşizm sadece yarı-kapitalist toplumlara uygundu ve tam kapitalist ya da Türkiye gibi yarı-kapitalist toplumlara asla uygulanamazdı. Ne var ki, Kemalizm kendi ulusal özlemlerini henüz gerçekleştirmemiş bütün uluslar için, bir sürekli idealler ve ideoloji kaynağıydı. Türkiye'nin ondokuzuncu yüzyıldakine benzer eski bir batılılaşma yolunda olduğunu düşünmek de yanlıştı. Gerçek bu değildi. Türkiye, tamamen yeni bir deneyime girişmişti ve bunu inkâr etmek "devrimimizin özgün niteliğini" inkâr etmek olacaktı. "Türk devrimi... savaş sonrası ulusal ve uluslararası sahnede en doğru ve en ilerici fenomen olma iddiasındadır."¹³

Bu abartma Kemalistlerin kazanmaya başladıkları yeni bir özgüven duygusunu yansıtır. Türkiye'nin, en azından derin kriz içindeki Batı ekonomisine görece istikrarlı (az gelişmiş de olsa) ekonomisinden gurur duyuyorlardı. Alman ekonomisti Werner Sombart'ın Almanya'nın ülkeyi kaostan çıkaracak "Gazi Mustafa Kemal gibi bir irade adamı"na ihtiyaç duyduğunu yazması onları gururlandırıyordu. Bütün bunların, "insanların kurnaz politikacının değil girişimci kahramanın özlemini çektikleri"¹⁴ ağır kriz zamanlarında, siyasetin askıya alınmasını haklı çıkarmak için kullanıldığı görülüyordu.

Roma'nın Kemalizm konusundaki tezlerini Ankara'nın red-

detmesinde dış siyaset kaygıları da önemli bir etken oldu. İtalya'nın bölgeyle ilgili hırsları, özellikle Anadolu'nun batı kıyısındaki Oniki Adalar'ı işgal etmesi, Türkiye'yi alarma geçirdi. İtalyanlar'ın savaştan sonra ülkenin güney batısını işgal etmeleri Türkler'in belleğinde henüz canlılığını koruyordu. Roma'nın ideolojik hegemonya iddialarını Ankara, bu ülkenin gerçek bir saldırı başlatmadan önce Kemalist Türkiye üzerinde moral üstünlük kurma girişimi olarak gördü. Bu durumda Ankara'nın tepkisi faşist emperyalizme karşı mücadelede sadece bir ilk adımdı. Mussolini'nin 22 Aralık 1933 ve 13 Mart 1934'te yaptığı konuşmalarda İtalya'nın tarihsel misyonunun Asya ve Afrika'da yattığını iddia etmesi Ankara'yı bu tehdidi karşılamak için aktif önlemler almaya zorladı.

İtalya, Türkiye'nin dış siyasetinde başlıca etken haline geldi ve hükümet diplomatik ilişkilerini çeşitlendirmeye başladı. Ankara Moskova'yla ilişkilerini, özellikle diplomatik alanda güçlendirmeyi sürdürdü. Sovyetler, Savaş Komiseri Vorosilov önderliğinde kalabalık bir heyeti Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıldönümü kutlamalarına katılmak üzere gönderdi. Heyet, hükümet tarafından sıcak biçimde karşılandı ve iki devlet arasındaki dostluk bir kez daha doğrulanmış oldu. Bu sırada hükümet, Akdeniz'deki iki büyük gücün, İngiltere ve Fransa'nın desteğini kazanmaya çalışıyordu. Her iki gücün de parlamenter demokrasiyle yönetilmesi rejimin siyasal düşünce ve davranışını etkiledi. Türkiye İtalya'nın muhtemel saldırısına karşı Boğazlar'ı tahkim etmek için Lausanne Antlaşması'nın gözden geçirilmesini istiyordu ve bunun için İngiltere ve Fransa'nın desteğine ihtiyacı vardı. Nitekim Milletler Cemiyeti'nde kolektif güvenlik anlayışını var gücüyle destekledi ve taviz siyasetini eleştirdi. İtalyan saldırısına karşı Etyopya'yı ve İspanyol iç savaşında Cumhuriyetçiler'i destekledi. *The Times*'in İstanbul muhabiri, Türkiye'nin dış siyasetinin Moskova'ya, 1936'dan sonra da Lond-

ra ve Paris'e dayalı olmasının, ülke içinde faşist renkler taşımayan bir rejime sahip olmasına bağlı olduğunu yazdı (25 Mayıs 1937). Tam da 1936'da Cumhurbaşkanı Atatürk, tek partili devlet varlığını koruyor olsa da, rejimin "faşist renkler"ini değiştirmek için önlem almaya başladı.

Ankara'nın Faşist İtalya'ya olan düşmanlığına rağmen 1930'larda faşizmin kazandığı başarı, parti içindeki grup üzerinde bir etki yaratmıştı. Bu etki liberal kapitalizm yerine devleti güçlendirme ve liberalizme açıktan saldırma arzusunda yansdı. Aşırı devletçilere, Avrupa'da liberalizmin çöktüğünden, devletçiliğin ise evrensel düzeyde zafer kazandığından sürekli söz eden Recep Peker önderlik ediyordu. Parti içindeki liberaller, Peker'e tam anlamıyla yabancılaşmışlardı ve ona karşı uzun süreli bir mücadeleye giriştiler. Atatürk parti içindeki mücadeleye bizzat müdahale etti ve 15 Haziran 1936'da Peker'i parti genel sekreterliğinden istifaya zorladı.

Atatürk'ün kişisel müdahalesini, liberallerle aynı safta yer alma arzusu değil, dış siyasetle ilgili kaygılar zorlamıştı. Montreux görüşmeleri 22 Haziran'da başlayacaktı ve demokrasilerin desteğini kazanmak için dramatik bir jest gerekiyordu. Peker'in azledilmesi liberalleri güçlendirdi, ama aynı zamanda Nazi Almanyası'nın Türkiye'deki artan etkinliğinden endişe duyan Britanya'yı yatıştırdı. Bu jest, görünüşe bakılırsa, çarpıcı biçimde dostça bir başlangıç yaparak görüşmeleri etkilemeyi amaçlıyordu. Ankara'nın Boğazlar'ı tahkim etmesine izin veren Montreux Sözleşmesi, bir ay sonra, 20 Temmuz'da imzalandı. Bu, Ankara için bir zaferdi ve rejimin prestijini güçlendirdi. Bu aynı zamanda, Kral VIII. Edward'ın Eylül'de Türkiye'yi ziyaretiyle birlikte bir İngiliz-Türk yakınlaşmasını da başlattı.

Parti'deki liberaller güçlenmeye devam ettiler ve Eylül 1937'de Başbakan İnönü'nün görevden alınması en büyük kazanımları oldu. Şeyh Said isyanının patlak vermesi üzerine iktidara gelen

İnönü, Mart 1925'den beri görev başındaydı. Kendisi Cumhurbaşkanı'na çok yakın biri olarak bilindiği için görevden alınması büyük bir spekülasyona yol açtı. İnönü parti içinde çok güçlendiği için mi görevinden alınmıştı? Atatürk'le aralarında anlaşmazlık mı vardı? Yoksa Ankara'nın Britanya lehine değiştirilen Sovyet siyasetine çok fazla mı bağlanmıştı? İnönü'nün Moskova'yla, Türkiye ile ortak sınırı olan bu tek büyük güçle ilişkilerin daima iyi tutulmasından yana olduğu söyleniyordu. Resmi bildirimlerde bu konuda hiç bir ipucu yoktu, sadece Başbakan İnönü'nün "kendi isteği üzerine Cumhurbaşkanı tarafından 45 gün izinli sayıldığı" bildirildi.

İsmet İnönü'nün yerine Celal Bayar'ın getirilmesi, Atatürk'ün gerek iç gerekse dış nedenlerle liberalleri güçlendirme siyasetini sürdürdüğünü gösteriyordu. İnönü'nün, Türkiye'nin 1930'ların sonunda yüz yüze geldiği karmaşık sorunları çözecek kadar esnek olmadığı da düşünülüyordu. Bankacı-işadamı, aynı zamanda başbakanlığa atanan ilk sivil olan Bayar'ın, bürokratik parti-devlet mekanizmasının yeniden biçimlendirilmesi için uygun siyasal özellikler taşıdığı düşünülüyor, kişisel hak ve güvenceleri güçlendirerek ve özel sektöre daha fazla önem vererek bürokrasiyi zayıflatması bekleniyordu.

Ancak Bayar, kısa başbakanlığı döneminde bütün bunları gerçekleştiremedi. Bürokrasi çok güçlüydü ve bir gece içinde reformdan geçirilemeyecek kadar derinlere kök salmıştı. Avrupa'da artan kriz, Almanya'nın artan gücü ve prestiji de liberal eğilimin lehine değildi. İngiliz karşı önlemlerine rağmen, Almanya'nın ekonomik siyaseti Ankara'yı sürekli olarak bu ülkenin alanına doğru çekiyor, siyaset ve ideolojiyi de etkiliyordu. 1938'de hükümet, özellikle sola ve işçilere karşı daha otokratik ve baskıcı idi. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de ölmesi süreci hızlandırdı. Devlet işlerinden uzak kalmasına yol açan kötü sağlık durumu nedeniyle Atatürk bu eğilimleri durdurmak için pek bir şey yapamadı.

İsmet İnönü'nün Büyük Millet Meclisi tarafından 11 Kasım'da oybiriliğiyle Atatürk'ün yerine seçilmesi, parti mekanizmasının gücünü ve Meclis'in bütün üyeleri arasında disiplini sağlama yeteneğini kanıtladı. İnönü'nün 1924'ten beri Genel Kurmay Başkanı olan en büyük tutucu Mareşal Fevzi Çakmak'la ittifak kurması, Bayar hizbini tamamen tecrit etti ve yer değiştirmeyi kaçınılmaz bir sonuç haline getirdi. Siyasal manevrada en etkili olan kişi, Türk ordusunu bütün Cuhuriyet topraklarında denetim altında tutan Çakmak idi. Kendisi, harp ve deniz akademilerinde 1938'de anti-komünist cadı avına izin veren liberalleşme karşıtı harekete ağırlığını koymuştu.

Parti'nin 16 Aralık'ta toplanan Olağanüstü Kongre'sinde Atatürk partinin kurucusu ve "Ebedi Önder'i olarak ilan edilirken, İnönü tüzük değişikliği yapılarak partinin "Sürekli Başkanı" seçildi. İnönü aynı zamanda "Millî Şef" unvanını aldı ve rejim, "tek parti, tek ulus ve tek önder" sloganıyla betimlenen faşist bir biçim aldı. Belki de İnönü yerine geçtiği kişinin karizmasından yoksun olduğu için bu mutlak iktidar tuzaklarına düşmek zorunda kaldı. "Millî Şef" ve "Sürekli Başkan" unvanları iktidardan asla alınamayacağını gösteriyordu. Bu durumda İnönü kimseye karşı sorumlu değildi.

İnönü, Atatürk'e yakın olan ve kendisini eşitler arasında birinci olarak gören pek çok kişiyi uzaklaştırarak parti içindeki konumunu güçlendirdi. Atatürk'ün Dışişleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras büyükelçi olarak Londra'ya atandı. Bayar, aralarında Savunma Bakanı General Kâzım Özalp'ın da bulunduğu bazı kabine üyeleriyle birlikte, başbakanlık görevinden alındı. Önemli milletvekillerinden birçoğunun 1939 seçimlerinde yeniden seçilmelerine parti yönetimi izin vermedi. Aynı zamanda İnönü, Atatürk'ün eleştirilenleri ve rakipleri olmuş, 1926 temizliklerinden beri siyasetin dışında tutulmuş kişilerin seçilmelerine izin vererek siyasal mutabakatı genişletti. Kâzım Ka-

rabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele gibi eski generallerin ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi gazetecilerin itibarları iade edildi ve bunlar 1939 parlamentosuna CHP delegeleri olarak seçildiler.

İnönü, 1930'un Serbest Fırka modelinde bir muhalefet partisine izin verecek kadar ileri gitmedi, ancak Beşinci Parti Kongresi'nde (29 Mayıs-3 Haziran 1939) parlamentoda hükümetin siyasetini CHP içinden eleştirecek bir "Bağımsız Grup"un kurulmasına izin verdi. Ancak bu grup görevini, Kasım 1942'de "Varlık Vergisi" (aşağıda tartışılıyor) olayında olduğu gibi. hukuk kuralları kaba biçimde ihlal edildiğinde bile kendi vicdanına uyararak yerine getirmekten kaçındı. Parti ile devlet arasındaki bağlar da bu kongrede gevşetildi ve partinin bürokrasi üzerindeki denetimine son verilmesi için karar alındı. Parti görevlileri bundan böyle devlet kademelerinde görev yapamayacaklardı. Teorik olarak CHP artık devleti denetleme yerine onunla işbirliği yapacaktı.

Avrupa'da savaşın patlak vermesi ve savaşta tarafsız kalmanın getirdiği zorunluluklar bu trende son verdi. Devlet Türk hayatının hemen her alanına daha şiddetli biçimde müdahale etmek zorunda kaldı. 18 Ocak 1940 tarihli Ulusal Savunma Yasası hükümete fiyatları ve piyasaya mal arzını denetlemesi ve özellikle madenlerde zorunlu emek kullanması için olağanüstü yetkiler sağladı. 1925'de kaldırılan aşar 1943'te tarım ürünlerinde "aynı vergi" biçiminde geri getirildi.

Savaş yılları, özellikle 1942, Türkiye için zor yıllardı. Fiyatlar sürekli arttı ve enflasyon şahlandı. 13 Ocak 1942'de hükümet Türk diyetinin başlıca ürünü olan ekmeğin bile vesikayla satılmasına karar vermek zorunda kaldı. İnönü, 1 Kasım'da parlamentonun yeni dönemini açış konuşmasında, sıradan insanlar büyük yoksunluklar ve zorluklar içindeyken iş topluluğunun yaptığı istifçilik, karaborsacılık ve vurgunculuktan sert bir dille şikâyet etti. On gün sonra parlamento oy birliğiyle kötü şöhretli

“Varlık Vergisi Yasası”nı çıkardı. Bu vergi savaş sırasında ser-
vet biriktirenlerden, yani işadamları -özellikle gayri Müslim olan-
lar- ve büyük çiftlik sahiplerinden alınacaktı.¹⁵

Bu yasa özellikle vergi ödeyenleri Müslümanlar ve gayri Müs-
limler olarak ayırdığı ve gayri Müslimler’den en yüksek oranda
vergi aldığı için bariz biçimde ayrımcıydı. Bu dönemlere tanık
olan, Türk gazetecilerinin duayeni Nadir Nadi’ye göre, sokaktaki
adam bu yasanın azınlıkların ticari üstünlüğüne son vermek ve
Türk burjuvazisini güçlendirmek için çıkarıldığını düşündü. Bir
başka hedef hükümete yönelik bir kitlesel isyanı önlemek için çok
zengin olanları cezalandırarak kitlelerin önyargılarını okşamak,
böylece onları yatıştırmaktı. Alman orduları Sovyetler Birliği’ne
karşı saldırıya geçtikleri sırada, ırkçı Nazi siyasetlerinin etkisi de
gözardı edilemez.

Bu yasaların keyfi niteliği ve uygulanma tarzlarındaki sertlik
yurttaşın devlete ve iktidardaki partiye olan güvenini sarstı. Bu
durum özellikle burjuvazi -Müslüman ve gayri Müslim- ve büyük
çiftçiler için geçerliydi. Her iki grup da savaş sırasında büyük ser-
vet biriktirmişti ve bu fırsatı sağladığı için devlete şükran du-
yuyordu. Ancak otokratik devletin beklenmedik davranışından
hoşlanmadılar. Artık denetleyemedikleri bir devletin yönetimi al-
tında kendilerini güvende hissetmiyorlardı. Burjuvazi, toprak ağa-
ları ve asker-sivil bürokrasi arasında kurtuluş savaşı sırasında
kurulan huzursuz ittifak, savaş dönemi baskılarının bir sonucu
olarak sonunda dağılmıştı. Savaş sürdükçe bu ittifakı muhafaza
etmek zorunda olmuştu; ancak savaş sona erince, yeni bir siyasal
düzen kurulacak ve pek çok şey savaştan zaferle çıkan müt-
tefiklere bağlı olacaktı.

Notlar

1. Parantez içinde verilen isimler 28 Haziran 1934'te kabul edilen yasa gereğince bütün Türk yurttaşlarınca benimsenen aile isimleridir.
2. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. bs. ed., Londra, 1968, s. 260-2.
3. Kemal'in patri kongresinden önce verdiği ve ulusal mücadeleyi kendine göre anlattığı, altı gün (15-20 Ekim 1927) süren meşhur söylevden alındı. Bu konuşmanın iki İngilizce çevirisi vardır. İlki, *A Speech Delivered by Ghazi Mustafa Kemal, President of Turkish Republic, October 1927* başlığını taşır (Leipzig, 1929). Leipzig versiyonundan uyarlanan ikinci çeviri Eğitim Bakanlığı Basımevi tarafından *Gazi Mustafa Kemal: Nutuk, 1927* başlığıyla yayınlandı (İstanbul 1963). Burada, daha çok bulunan yeni versiyon bazı değişikliklerle kullanıldı. Halide Edip'in Mustafa Kemal'e yazdığı mektup için bk. s. 76-80; ve ulusalcı çevrelerde Türkiye'ye manda konusunda yapılan bir tartışma için s. 70-94.
4. *Ibid.*, s. 572-3. Ayrıca bk. Lewis, *Emergence*, s. 275 ve Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1963, s. 446 vd. Ulusalcı ordu komutanları arasındaki siyasal bölünmeler için bk. Dankwart Rustow'un ufuklar açan makalesi: "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, xi (1959), s. 513-52; ve 1926 tasfiyeleri konusunda Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor*, Leiden 1984, s. 168.
5. CHP hakkında daha fazla ayrıntı için bk. Feroz Ahmad, "The Progressive Republican Party, 1924-1925", *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde, ed. Metin Heper ve Jacob Landau, Londra, 1991, s. 65-82. Aynı kitapta ayrıca bk. C.H. Dodd'un makalesi: "Atatürk and Political Parties" ve Kemal Karpat'ın "The Republican People's Party, 1932-1945", s. 24-41 ve 42-64.
6. Lord Kinross, *Atatürk*, Londra 1964, modern Türkiye'nin kurucusunun en iyi biyografisidir.
7. Cumhuriyetçi Serbest Fırka hakkında yapılan yegâne ciddi araştırma: Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and Its Aftermath*, Leiden, 1975. Ayrıca bk. Donald Webster, *The Turkey of Atatürk*, Philadelphia, 1939, s. 109-10; ve Kemal Karpat, *Turkey's Politics: Transition to a Multi-Party System*, Princeton, 1959, s. 64-7.
8. Yakup Kadri'nin makalesi, yarı-resmi parti gazetesi *Hâkimiyeti Mil-*

- liye'nin 30 Aralık 1930 tarihli sayısında çıktı ve Kemal Üstün'ün *Memnen Olayı ve Kubilay* başlıklı (İstanbul 1981, s. 40-1) kitabında yer aldı.
9. Komünist hareket ve Kemalistler tarafından bastırılışı konusunda bk. Walter Laqueur, *Communism and Nationalism in the Middle East*, Londra 1956; ve George Harris, *The Origins of Communism in Turkey*, Stanford 1967.
 10. Kemal Karpat, "The People's Houses in Turkey, Establishment and Growth", *Middle East Journal*, 1963, s. 55-67.
 11. Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, Princeton 1957, "Turkey: Islamic Reformation" başlıklı bölüm H. E. Allen, *The Turkish Transformation*, Chicago 1935, yeni bs. New York 1968.
 12. CHP programının resmi çevirisi için bk., *Webster*, Atatürk, s. 308-9.
 13. *Kadro*, Ocak 1932, s. 3 ve Ağustos 1932, s. 38-9. *Kadro*, Ocak 1932'de yayınlanmaya başladı ve 1934'te, CHP içindeki liberal hizbin baskısı nedeniyle yayınına son verildi. Bu olay Liberal hizbin kazandığı zaferin bir belirtisi oldu. 1930'lar Türkiyesinde faşizm ve faşizmin uygulanmasıyla ilgili tartışmalar için bk. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, Londra 1987, s. 108-9.
 14. *Kadro*, Mayıs 1932, s. 5.
 15. Faik Ökte'nin varlık vergisi olayıyla ilgili değerlendirmesi, kısmen İngilizce'ye çevrilen, *The Tragedy of the Capital Tax*'te (Londra 1987) bulunabilir. Ayrıca bk. Keyder, *State*, s. 113-14 ve Lewis, *Emergence*, s. 297-8 ve 472-3.